

Daniel Próchniak

Kilka uwag o układzie przestrzennym, wyposażeniu i dekoracji kościołów armeńskich

---

Series Byzantina 5, 17-31

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kilka uwag o układzie przestrzennym, wyposażeniu i dekoracji kościołów armeńskich

Daniel Próchniak
Lublin

Kościół armeński jest jednym z najstarszych Kościołów wschodnich. Dlatego też w świątyniach armeńskich odnajdujemy liczne cechy wspólne dla całego *Oriens christianus*. Zauważalne są zwłaszcza podobieństwa w układzie architektoniczno-przestrzennym do budowli bizantyńskich. Trzeba jednak podkreślić, że chrześcijaństwo armeńskie niemal od początku obrało, czy raczej zmuszone zostało do obrania, własnej drogi rozwoju. Przez długi czas egzystowało w warunkach skrajnie niekorzystnych, w coraz bardziej pogłębiającej się izolacji najpierw od Cesarstwa Rzymskiego, potem Bizancjum¹. Konsekwencją stało się sukcesywne zanikanie organizacyjnych i hierarchicznych więzi z patriarchatem konstantynopolitańskim. To z kolei w znacznym stopniu wpłynęło na pojawienie się rozdzźwięków doktrynalnych, narastających i zakończonych ostatecznie rozstaniem Kościoła armeńskiego z ortodoksją. Ten splot wydarzeń stał się zalążkiem żywego po dziś dzień wśród armeńskich chrześcijan przeświadczenia o niezależności i apostołskich korzeniach narodowego Kościoła. Niektórzy dziejopisarze sięgnęli nawet po zabieg niegodny historyka – preparowanie legend o misji chrystianizacyjnej w Armenii apostołów Bartłomieja i Tadeusza. Wszystkie te okoliczności nie mogły pozostać bez wpływu na chrześcijańską sztukę armeńską, zwłaszcza na architekturę. Na jej obraz w jakimś stopniu oddziaływała również wypracowana w tym czasie własna liturgia. Należy ona do obrządków greckich i wywodzi się z syro-antiocheńskiego rytu św. Jakuba. Po zerwaniu doktrynalnym z Kościołem ortodoksyjnym rozwijała się samodzielnie, co przyczyniło się do powstania pewnych odrębności względem rytu bizantyńskiego. Oprócz czynników natury historycznej, podkre-

---

¹ Por. D. Próchniak, *Od ortodoksji do Kościoła narodowego. Armenia w epoce wczesnochrześcijańskiej (301–726)*, „Vox patrum” 21 (2001), t. 40–41, s. 50–55, 76–79.

ścić trzeba wreszcie rolę, jaką w kształtowaniu budownictwa odegrały warunki naturalne – wysokogórskie położenie Armenii, a w związku z tym obfitość różnorodnych gatunków kamienia, oraz wyjątkowa aktywność sejsmiczna tamtejszych terenów.

Układ przestrzenny

W okresie wczesnym, przed inwazją arabską w połowie VII w., jednym z najbardziej rozpowszechnionych typów kościołów armeńskich były sklepione kolebkowo budowle jednonawowe zakończone od wschodu półkolistą absydą, z reguły obudowaną – dla wzmocnienia – prostokątnym masywem muru². W wielu tego rodzaju obiektach absydzie towarzyszą skomunikowane z wnętrzem świątyni boczne kwadratowe pomieszczenia, zazwyczaj poprzedzone portykami, biegnącymi wzdłuż elewacji kościoła. W kościołach Surb Yzidibuzit w Dwinie (poł. VI w.)³ czy Ciranavor Całkavank w Odzun (VI w.)⁴ struktury te znalazły się po stronie północnej, w innych przypadkach – np. w Garni (IV w. przebudowany przed poł. VI w.)⁵, Karnut (Diraklar; V w.)⁶, w kościele Surb Stepanos (św. Stefana; 491 r.) w Tanahtavank⁷, czy V–VI-wiecznym, jednonawowym kościele w Hovhannavank⁸

---

² Obudowa absydy przypomina analogiczne rozwiązania występujące w kościołach na innych terenach, przede wszystkim w północnej Syrii. Może to rodzić przypuszczenie o imporcie tego rozwiązania przez architekturę armeńską. Bliższa analiza terytorialnego rozprzestrzenienia absyd obudowanych wskazuje jednak na ich największą powszechność właśnie w Armenii, czego powodem była przede wszystkim wyjątkowa aktywność sejsmiczna.

³ A. Khatchatrian, *L'Architecture arménienne du IVe au VIe siècle*, Paris 1971, s. 39; D. Próchniak, *Artašat i Dvin – dwie stolice antycznej i wczesnochrześcijańskiej Armenii*, w: *Sympozja Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, D. Próchniak (red.), t. 2, Lublin 2001, s. 137; *idem*, *Martyria w Armenii wczesnochrześcijańskiej*, w: *Sympozja Kazimierskie...*, t. 4, *Męczennicy w świecie późnego antyku*, Lublin 2004, s. 232–233.

⁴ M. M. Hasratian, *Les églises à nef unique avec portique de Tachir et les monuments similaires du Haut Moyen Âge de l'Arménie*, „Revue des Études Arméniennes”, Nouvelle Série (dalej cyt.: REArm.N.S.), 12 (1977), s. 217–218.

⁵ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918, s. 142–144; F. Gandolfo, *Chiese e capelle armene a navata semplice dal IV al VII secolo (Studi di Architettura Medioevale Armena [dalej cyt.: SAMA] 2)*, Roma 1973, s. 143nn.

⁶ J. Strzygowski, *op. cit.*, s. 139–140; A. Khatchatrian, *op. cit.*, s. 38–39.

⁷ M. M. Hasratian, *op. cit.*, s. 229–230. Pojawiająca się często w nazwach obiektów cząstka *vank* oznacz w j. armeńskim „klasztor”.

⁸ Aneks przyabsydowy i towarzyszący mu portyk zostały zburzone w związku z budową *katholikonu Surb Karapet* (św. Jana Chrzciciela; 1216–1221); A. L. Jakobson, K. Ghafada-

– od południa. Pozostałości pierwotnej struktury pozwalają sądzić, że w Eghward (V w.) portyk obiegał korpus kościoła od południa i zachodu⁹. W Hobarci (VI w.) do południowej elewacji dobudowano jeden za drugim dwa absydowe aneksy, a po przeciwnej stronie budowli, przy narożu północno-wschodnim, niewielką absydolę¹⁰. W kościele Tormak w Gyulağarak (VI w.) po stronie południowej istniał absydowy aneks i przybudowana do jego zewnętrznej ściany absydiola na zakończeniu portyku, który obiegał korpus także od zachodu i północy¹¹. Podobne aneksy i portyki istniały również w kilku kościołach trójnawowych – w Ereruk (1. poł. VI w.)¹², Tekor (II faza; V/VI w.)¹³, w katedrze w Dwinie (II faza; 461–471 r.)¹⁴. Bardzo zły stan zachowania, a w niektórych wypadkach brak kompleksowych prac archeologicznych nie pozwalają na bezdyskusyjnie stwierdzenie, czy w kościołach jednonawowych aneksy i portyki należały do najwcześniejszej fazy konstrukcyjnej, czy też zostały dodane w późniejszym czasie¹⁵. Pomijając to poboczne dla tematu artykułu zagadnienie, skoncentrujemy się na przeznaczeniu przyabsydowych pomieszczeń i portyków, a więc na problemie, który do chwili obecnej nie znalazł wśród badaczy ostatecznego wyjaśnienia. Od razu trzeba też zastrzec, że interpretowanie interesujących nas struktur na podobieństwo bizantyńskich pastoforiów jest wprawdzie propozycją kuszącą, nie mającą jednak wystarczającego uzasadnienia.

W bogatej literaturze przedmiotu nie napotkałem jednoznacznego określenia ich funkcji. Paolo Cuneo, jeden z najpoważniejszych badaczy architektury armeńskiej, stwierdza lakonicznie: „il portico esterno ad azioni liturgiche secondarie”¹⁶. O aneksach jednak w ogóle nie wspomina. Jean Michel Thierry, inny autorytet w tej dziedzinie, uważa, że portyki mogły być przeznaczone dla katechumenów lub „aux exclus provisoires”, cokol-

---

rian, *K'asakhi vank'er. Hovhannavank', Soghmosavank'* (*Documenti di architettura armena* [dalej cyt.: DAA] 15), Milano 1986, s. 5–6.

⁹ A. Khatchatrian, *op. cit.*, s. 39.

¹⁰ M. M. Hasratian, *op. cit.*, s. 225.

¹¹ *Ibidem*, s. 221–222.

¹² P. Paboudjian, A. Palago-Novello, *La basilica di Ereruk* (DAA 9), Milano 1977, s. 6–8; F. Gandolfo, *Le basiliche armenie IV–VII secolo* (SAMA 5), Roma 1982, s. 73–75.

¹³ A. Khatchatrian, *op. cit.*, s. 51–52.

¹⁴ F. Gandolfo, *Le basiliche armenie...*, s. 37; D. Próchniak, *Investycyjna działalność biskupów i katolikosów armeńskich*, w: *Sympozja Kazimierskie...*, t. 3, Lublin 2002, s. 137.

¹⁵ Bezsporne istnienie przyabsydowego pomieszczenia i portyku już w pierwotnej fazie możemy stwierdzić jedynie we wspomnianym wyżej kościele w *Tanahatvank'*; M. M. Hasratian, *op. cit.*, s. 229.

¹⁶ P. Cuneo, *Le basiliche paleocristiane armenie*, „Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina” 20 (1973), s. 229.

wiek miałyby to znaczyć. Jeśli chodzi o pomieszczenia przy absydzie powtarza – dodajmy: zbyt pochopnie – za Armenem Khatchatrianem, że mogły one służyć albo do kultu świętych, albo jako martyryony, w których deponowano relikwie, albo jako baptysteria¹⁷. Nie zaznacza jednak, że Khatchatrian wszystkie te funkcje odnosi ogólnie do całego *Orbis Christianus* i nie łączy ich z żadnym z obiektów z terenu Armenii¹⁸. Hipotezę o baptyzmalnym przeznaczeniu pomieszczenia dobudowanego do południowo-wschodniego naroża kościoła w Garni wysuwa natomiast Francesco Gandolfo¹⁹. Jako argument podaje fakt, że poziom posadzki w aneksie, z której przetrwało *in situ* kilka kamiennych płyt, jest znacznie niższy od poziomu portyku. Taka funkcja wymagałaby skomunikowania z portykiem, z którego katechumeni wchodziliby do aneksu, a następnie, po przyjęciu sakramentu przechodziliby przez drzwi w absydzie do wnętrza kościoła. Mimo pewnych cech prawdopodobieństwa, interpretacja ta nie jest wolna od wątpliwości. Nic nie wiemy o istnieniu basenu chrzcielnego, a trudno uznać, że całe pomieszczenie wypełniano wodą. Nie stwierdzono też pozostałości instalacji doprowadzającej i odprowadzającej wodę. Nie możemy wreszcie w żaden sposób stwierdzić, czy aneks rzeczywiście połączony był z portykiem. W miejscu styku obu tych struktur zachowały się jedynie najniższe warstwy kamieniarki. Co znajdowało się ponad nimi – nie wiemy. Przyznaje to zresztą sam Gandolfo²⁰. Poza tym baptysterium w aneksie przyabsydowym nie ma potwierdzenia w innych budowlach. Pewnych analogii, ale także analogicznych zastrzeżeń, dostarcza jedynie najwcześniejsza faza katedry w Eczmiadzynie. W kościele tym, w południowo-wschodnim narożu pomieszczenia flankującego absydę od północy, stwierdzono istnienie prostokątnego zagłębienia (1,20 x 1,80 m) o skośnych ściankach²¹. A. Khatchatrian datuje to znalezisko na IV w. i interpretuje jako basen chrzcielny²². Powołuje się przy tym na taką właśnie lokalizację baptysteriów, znaną z terenów sąsiednich już w IV w. (Efez) i rozpowszechnioną w V–VI stuleciach (Tod, Hössn Niha, Dêr Hennis, Resafa, Sohag)²³. Znamienne, że uczoney ten nie przytacza żadnego przykładu ze swej ojczystej Armenii, co – jako autor cytowanej wyżej monografii o wczesnochrześcijańskich obiektach bap-

¹⁷ J.-M. Thierry, *Les églises arméniennes à double abside*, REArm.N.S., 18 (1984), s. 530.

¹⁸ A. Khatchatrian, *op. cit.*, s. 38.

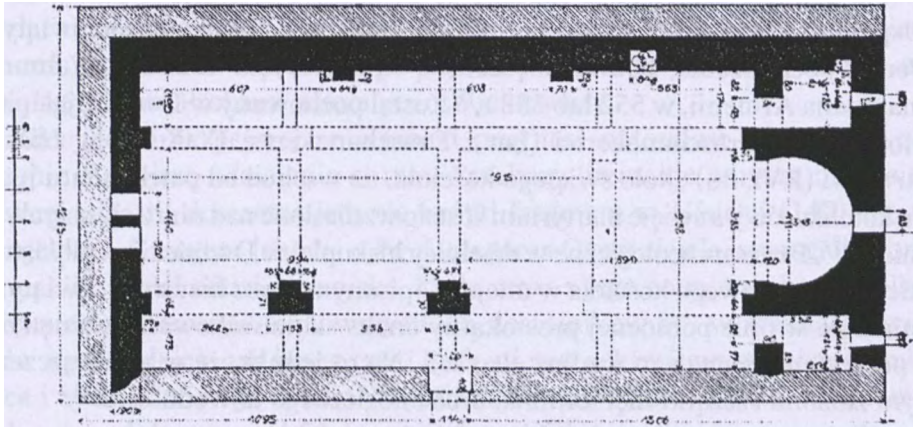
¹⁹ F. Gandolfo, *Chiese e capelle...*, s. 149.

²⁰ *Ibidem*, s. 158.

²¹ A. Sahinian, *Recherches scientifiques sous les voûtes de la cathédrale d'Etchmiadzine*, REArm.N.S., 3 (1966), s. 65–66.

²² A. Khatchatrian, *op. cit.*, s. 71.

²³ A. Khatchatrian, *Les baptisteries paléochrétiens*, Paris 1962, s. 72, 86, 94.

1. Ashtarak, kościół fundacji Nersesa II (548–557), plan
(J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918)

tyzmalnych – niewątpliwie uczyniłby, gdyby tylko istniały ku temu jakiegokolwiek podstawy. Jednak głównym powodem nakazującym traktowanie propozycji Khatchatriana jedynie jako hipotezy jest brak – podobnie jak w Garni – potwierdzenia archeologicznego. Sytuację komplikuje ponadto fakt, że po dziś dzień nie ma w zasadzie zgody co do rekonstrukcji IV-wiecznej fazy katedry eczmiadzińskiej i nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć, czy w owym czasie boczne pomieszczenie przy absydzie w ogóle istniało²⁴.

Jeśli baptyzmalne przeznaczenie przyabsydowych aneksów nie znajduje potwierdzenia, należy rozważyć dwie kwestie: jaką inną funkcję mogły pełnić te pomieszczenia oraz w którym miejscu w obrębie budowli kościelnej, a może poza nią, udzielano chrztu?

W odpowiedzi na pierwsze pytanie można przytoczyć wnioski Gordany Babić, odnoszące się do podobnego problemu w architekturze bizantyńskiej. Autorka podkreślając szczególną popularność interesujących nas struktur w epoce poikonoklasycznej, wskazuje na ich występowanie już w okresie wczesnym, a opierając się na analizie ikonograficznej dekoracji malarskiej konstatuje, że miały one przeznaczenie kommemoratywne i służyły jako martyryony świętych oraz kaplice grobowe fundatorów i mnichów²⁵.

²⁴ Szerzej zob.: P. Paboudjian, *La cathédrale d'Etchmiadzine à la lumière des découvertes récentes*, w: J. Mécérian, *Histoire et institutions de l'Église Arménienne*, Beyrouth 1965, s. 345–354; D. Próchniak, *Eczmiadzyn w IV i V wieku. Z problematyki genezy chrześcijańskiej architektury Armenii*, „Roczniki Humanistyczne” (dalej cyt.: RH), 26 (1978), z. 4, s. 22, 29.

²⁵ G. Babić, *Les chapelles annexes des églises Byzantines. Fonction liturgique et programmes*

Na gruncie armeńskim sugestię tę możemy ewentualnie powiązać ze wspomnianym wyżej kościołem Surb Yzdbuzid w Dwinie. Patron świętyni, Pers z pochodzenia, poniósł męczeńską śmierć z ręki Wsznasa Wahrama, marzpana Armenii, w 552 lub 553 r.²⁶ Został pochowany w Dwinie, jak pisze Howhannes Draschanakertci (Jan z Draschanakertu; IX/X w.) w *Historii Armenii* (XVI, 38) „koło świętego kościoła, na wschód od patriarchatu [pałacu katolikosów], a święte martyrium zostało wzniesione nad nim z ciosanych kamieni”²⁷. Prace archeologiczne w dzielnicy biskupiej w Dwinie ujawniły istnienie jednonawowego kościoła w miejscu opisanym przez historyka. Świątynia miała po stronie północnej prostokątny aneks skomunikowany z wnętrzem i portykiem biegnącym wzdłuż elewacji. Na to jednak, że w pomieszczeniu tym złożono szczątki męczennika, archeologicznego dowodu brak²⁸.

Gdybyśmy natomiast chcieli – podążając nadal tropem wskazanym przez Gordonę Babić – połączyć przyabsydowe pomieszczenia z funkcją sepulkralną, możemy ewentualnie tak uczynić w wypadku wspomnianego kościoła w Garni. Jednak i tym razem natrafiamy na istotne wątpliwości. Stephanos Taroneci (z Taronu; XI w.) znany też pod imieniem Asoghik, wspominając w *Dziejach powszechnych* (III, 3) o katolikosie Masztocu z Eghward (898–899) pisze: „jego doczesne szczątki zostały złożone w Garni, niedaleko ocienionej siedziby, wzniesionej przez Tirydatesa”²⁹. Informację tę powtórzył i uzupełnił dwa wieki później Kirakos Gandzakeci (z Gandzaku) w *Historii Armenii* (I, 81): „pochowali jego [katolikosa Masztoca] ciało w Garni, w grobie blisko wspaniałej rezydencji Tirydatesa i wybudowali nad nim wspaniałą kościół”³⁰. Oba przekazy nie dają jednak żadnej pewności, że hierarcha spoczął w aneksie przy absydzie.

---

iconographiques, Paris 1969, s. 33 i *passim*. Z hipotezą tą w odniesieniu do okresu poikonalasykznego nie zgadza się T. F. Mathews („Private” *liturgy in Byzantine architecture: toward a re-appraisal*, „Cahiers Archéologiques” 30 (1982), s. 127), który uważa, że wówczas były one przeznaczone do sprawowania prywatnej liturgii eucharystycznej.

²⁶ Tę drugą datę podaje armeński historyk Samuel z Ani (XII/XIII w.); Samuel d’Ani, *Tables chronologiques*, w: *Collection d’historiens arméniens*, trad. M. F. Brosset, Saint-Pétersbourg, Paris 1876, t. 2, s. 393. Na temat budowli i jej patrona zob.: D. Próchniak, *Artašat i Dvin...*, s. 137; *idem*, *Martyria...*, s. 232–233.

²⁷ И. Драсханакертци, *История Армении*, перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван 1986, s. 78.

²⁸ Na temat zespołu biskupiego w Dwinie zob. m.in.: K. Kafadarian, *Les fouilles de la ville de Dvin (Duin)*, REArm.N.S., 2 (1965), s. 283–301; A. Калантарян, *Двин*, Ереван 1988; A. Khatchatrian, *L’Architecture arménienne...*, s. 53–58; F. Gandolfo, *Le basiliche armene...*, s. 36–43.

²⁹ A. Khatchatrian, *Inscriptions et histoire des églises arméniennes*, Milano 1974 (*Ricerca sull’architettura armena*, 8), s. 43.

³⁰ К. Гандзакети, *История Армении*, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л.А. Ханларян, Москва 1976, s. 78.

Podsumowując, musimy zadowolić się wnioskiem, że żadna z sugerowanych funkcji interesujących nas struktur – ani baptyzmalna, ani martyrialna, ani sepulkralna – nie ma oparcia ani w materiale źródłowym, ani archeologicznym. Problem zatem pozostaje otwarty.

Zdecydowanie pełniejsze wnioski przynosi natomiast odpowiedź na pytanie o miejsce udzielania chrztu. Przekazy literackie wnoszą niewiele. Pewnej sugestii dostarcza jedynie krótki fragment w *Historii* (149) Agathangelosa: „Grzegorz [chodzi o św. Grzegorza Oświeciciela, ewangelizatora Armenii] zwołał oddziały wojska, króla wraz z jego żoną Aszchen, wielką księżniczkę Chsrowiducht, wszystkich dostojników i – w wyznaczonym dniu – powiódł ich nad brzeg rzeki Eufrat i tam ochrzcił wszystkich w imię Ojca i Syna i Świętego Ducha”³¹. Jeśli nawet tak było w istocie, nie mamy żadnych podstaw, by sądzić, że praktyka udzielania sakramentu w naturalnych akwenach utrzymała się w Armenii w późniejszym czasie³². Jediną wzmiankę, w której dopatrzeć się można mglistego wskazania na budowlę baptyzmalną, napotykaamy w nieco wcześniejszym miejscu tej relacji. Autor, pisząc o kościele w Asztiszat, pierwszej stolicy biskupów armeńskich, wymienia ogólnikowo „baseny chrzcielne” (*Historia*, 143). Nie lokalizuje ich jednak w strukturze świątyni³³.

Znacznie bardziej pomocna okazuje się archeologia. Najstarsze, zachowane *in situ* miejsce udzielania chrztu znajduje się w Zvartnoc, wielkim, sakralno-rezydencjalnym zespole biskupim położonym kilka kilometrów od Eczmiadzynu, wzniesionym w latach 643–652 przez katolikosa Nersesa III (641–661) o przydomku *Šinogh* („Budowniczy”)³⁴. W tamtejszej katedrze, w obejściu centralnego tetrakonchosu, w zewnętrzne naroże południowo-wschodniego filara podkopułowego wmurowany został czterolistny, monolitowy basen³⁵. Jest to jedyny, znany z terenów Armenii, przykład basenu, w którym mógł być udzielany chrzest przez zanurzenie, na co wskazują dość duże wymiary – ok. 1,50 m średnicy.

---

³¹ Agathange, *Histoire du regne de Tiridate et de la prédication de Saint Grégoire l'Illuminateur*, trad. V. Langlois, w: *Collection des Historiens ancien et modernes de l'Arménie*, red. V. Langlois, t. 1, Paris 1867, s. 177.

³² O chrzcie udzielonym w rzece Gadamara mówi też jeden z gruzińskich tekstów źródłowych: *Mokcewaj Kartlisaj. Nawrócenie Kartlii*, Warszawa 1995, s. 32.

³³ Agathange, *op. cit.*, s. 175. Pragnę w tym miejscu sprostować błąd poczyniony przed laty w cytowanym artykule (*Eczmiadzyn w IV i V wieku*, s. 25, przyp. 22), gdzie zbyt pochopnie napisałem o „basenie chrzcielny znajdującym się koło absydy”.

³⁴ D. Próchniak, *Инвестыцыйна діялальнасць...*, s. 142–144.

³⁵ С. Х. Мнацаканян, *Звартноц. Памятник армянского зодчества VII века*, Москва 1971, s. 13–14.

Na podobny w kształcie, czterolistny basen natrafiłem w kościele w Asztarak, w pierwszym od wschodu przęśle północnej nawy bocznej (il. 1). W ścianie budowli znajduje się tam prostokątna wnęka, w którą wmurowano stosunkowo płytką chrzcielnicę wykutą w kamiennym bloku o szerokości 0,84 m, co wskazuje, że sakrament mógł być udzielany wyłącznie dzieciom. Datowanie obiektu jest trudne. Sam kościół został ufundowany przez Nersesa II, katolikosa w latach 548–557³⁶, wyprzedza zatem o ok. 100 lat wspomnianą wyżej katedrę Zvartnoc, w której chrzczono przez zanurzenie. Jednak w Asztarak basen musiał zostać wbudowany w późniejszym czasie, o czym świadczy stwierdzone przeze mnie na miejscu i widoczne na fotografii niespójne połączenie z wątkiem muru.

Sytuację stwierdzoną w Asztarak napotykamy w kościele w Tuch w Waspurakanie, w Armenii południowej, powstałym przed połową VII w.³⁷ We wschodnim krańcu północnej ściany bocznej znajduje się zamknięta łukiem wnęka, a w jej obrębie niewielka chrzcielnica. W przeciwieństwie do Asztarak w Tuch lokalizacja i oprawa architektoniczna chrzcielnicy przewidziane były od początku, już w najwcześniejszej fazie konstrukcyjnej. Identyczne rozwiązanie odnajdujemy w innym waspurakańskim kościele, w wiosce Parthaw, datowanym również na okres przedarabski³⁸. Zwraca uwagę, że w obu budowlach absydom towarzyszą prostokątne aneksy. Jednoznaczne potwierdzenie miejsca udzielania chrztu w nawie obu kościołów definitywnie wyklucza zatem baptyzmalną funkcję tych pomieszczeń.

Podobne rozwiązania wskazać można w wielu innych kościołach, zwłaszcza w Waspurakanie, np. w jednonawowym kościele w Chncorgin (przed poł. VII w.), w którym chrzcielnicę ujęto szeroką, ślepą arkadą, poprzedzoną stopniem³⁹, czy w *katholikonie* klasztoru Surb Bardughimeos (św. Bartłomieja) w Aghbak (XIII w.)⁴⁰.

Problematykę baptyzmalną zamknąć możemy kilkoma wnioskami. Być może w najwcześniejszym okresie w Armenii udzielano sakramentu w otwartych zbiornikach wodnych. W tym czasie nie można mówić o istnieniu budowli chrzcielnych, a łączenie z tą funkcją aneksów przyabsydowych nie

---

³⁶ D. Próchniak, *Investycyjna działalność...*, s. 135; A. Khatchatrian, *L'Architecture arménienne...*, s. 44.

³⁷ P. Cuneo, *Le basiliche di T'ux, Xucorgin, Pašvack', Hogeac'vank'* (SAMA 4), Roma 1973, s. 23–26, 65.

³⁸ J.-M. Thierry, *Monastères arméniens du Vaspurakan (VII)*, REArm.N.S., 10 (1973–1974), s. 219–220; *idem*, *Les églises arméniennes...*, s. 524–525.

³⁹ P. Cuneo, *Le basiliche di T'ux...*, s. 26–28.

⁴⁰ M. Thierry, *Monastères arméniens du Vaspurakan (III)*, REArm.N.S., 6 (1969), s. 178.

2. Klasztor Khoranašat, Žamatun (1251), wewnątrz (O. X. Халпахчян, *Архитектурные ансамбли Армении 8 в. д.н.э. – 19 в. н.э. Architectural ensembles of Armenia 8 c. B.C. – 19 c. A.D.*, Москва 1980, s. 429)

znajduje wystarczającego potwierdzenia. Przed połową VII w. chrzest mógł być udzielany przez zanurzenie, co sugeruje pojedynczy przykład basenu w Zvartnoc. Już wówczas wykształcił się jednak zwyczaj – praktykowany w stuleciach następnych – udzielania sakramentu dzieciom. Służyły do tego chrzcielnice umieszczane wewnątrz kościołów, we wschodniej części północnej ściany bocznej.

Problemy, którym poświęcimy dalszą część artykułu, nie wzbudzają w środowiskach naukowych tak żywej dyskusji. Kontynuując wątek układu przestrzennego, trzeba zwrócić uwagę na pewien typ budowli towarzyszących kościołom, a występujący jedynie w średniowiecznej architekturze Armenii. Są to obiekty określane terminem *žamatun* lub *gavit*. W kanonicznej postaci mają postać obszernej hali na planie kwadratu, podzielonej na dziewięć jednakowych przęseł przez umieszczone w centrum cztery filary lub kolumny, grube i przysadziste (il. 2). Masywność podpór wynikała z konieczności wsparcia gurtów, które podtrzymywały sklepienia krzyżowe,

a często także kopułę bez tamburu nad przęsłem środkowym⁴¹. *Żamatuny-gavity* dobudowywano zazwyczaj od zachodu, bezpośrednio do fasady istniejącego już kościoła. W wielu przypadkach przewyższały one wielkością samą świątynię. Ich przeznaczenie było różnorodne – powiększały przestrzeń liturgiczną kościoła, służyły jako miejsca obrad synodów, pełniły funkcje sepulkralne dla armeńskich elit⁴². Jednym z pierwszych był *żamatun* przy kościele Surb Hovhannes w klasztorze Horomosvank (1038 r.)⁴³.

Aranżacja i wyposażenie wnętrza

W okresie wczesnym nawa główna i absyda tworzyły w zasadzie jednolitą całość. Z czasem w nielicznych budowlach między absydą a nawą pojawia się niewielkie przęsło prezbiterialne, np. w trójnawowej bazylice w Eghward, ufundowanej przez katolikosa Mowsesa II (l. 574–604), w kościele *Surb Gaiane* w Eczmiadzynie (630 r.)⁴⁴, czy katedrze w Mrenie (l. 639–640)⁴⁵. Także w późniejszych wiekach prezbiterium występowało jedynie sporadycznie i nigdy nie stało się kanoniczną częścią układu przestrzennego kościoła.

Wyrażna sekwencja przemian uwidacznia się natomiast w procesie różnicowania się poziomu posadzki w nawie i absydzie. Niemal we wszystkich najwcześniejszych obiektach obie te przestrzenie dzieli pojedynczy stopień na linii łuku tęczowego, podnoszący poziom posadzki w absydzie od kilkunastu do dwudziestu paru centymetrów. Tylko sporadycznie absydę od nawy oddzielały dwa, jak np. w salach kopułowych Surb Połos-Petros w Zowuni (V–VI/VII w.), Ptghni (VI/VII w.), Arucz (l. 667–672), Dedmaszen (VII w.)⁴⁶, a nawet trzy stopnie, jak w tzw. małym kościele w Talin⁴⁷.

---

⁴¹ J.-M. Thierry, P. Donabédian, *op. cit.*, s. 38. Niekiedy nad centralnym przęsłem pozostawiano okulus.

⁴² С. Х. Мнацаканян, Н. Степанян, *Памятники архитектуры в советской Армении*, Ленинград 1971, s. 35–39.

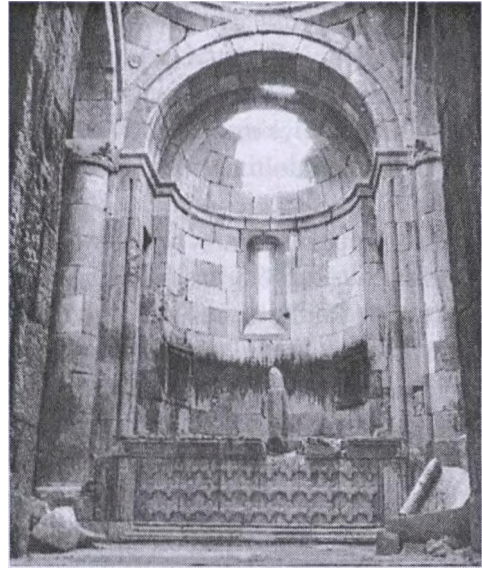
⁴³ С. Х. Мнацаканян, *Архитектура армянских притворов*, Ереван 1952, s. 30–33. Pełny przegląd typów *żamatunów* – zob.: P. Cuneo, *Architettura armena dal quarto al diciannovesimo secolo*, Roma 1988, s. 734–743.

⁴⁴ D. Próchniak, *Inwestycyjna działalność...*, s. 135–136, 141, il. 7, 16.

⁴⁵ E. Costa, *L'Architettura armena del secondo periodo (IX–XIV sec.)*, w: *Architettura Medievale Armena. Roma, Palazzo Venezia, 10–30.06.1968* (katalog wystawy), Roma 1968, s. 86.

⁴⁶ D. Próchniak, *Wczesnochrześcijański kościół Surb Połos-Petros w Zowuni w Armenii. Problem genezy kościoła w typie sali kopułowej*, RH, 51 (2003), z. 4. s. 224, il. 16.

⁴⁷ P. Cuneo, *Le basiliche paleocristiane armene...*, s. 220, plan nr 28.

3. Po lewej: klasztor Keczaris, kościół Surb Grigor (1001); absyda; po prawej: Amagu-Noravank; Katholikon Surb Karapet (1221–1227), absyda (O. X. Халпахчян, *op. cit.*, s. 239, 449)

Jedynie w największym spośród ówczesnych kościołów, monumentalnej katedrze w Dwinie, absyda zdecydowanie górowała nad nawą, o czym świadczy obecność kilku stopni po obu stronach łuku tęczowego, umożliwiających wejście na jej poziom. Rozwiązanie to wprowadzono już w pierwszej fazie istnienia budowli (przed poł. V w.) i powtórzono w obu fazach następnych (po przebudowach w 2. poł. V w. i w pocz. VII w.)⁴⁸. Dopiero później, od połowy IX w., podwyższone absydy spotyka się w zdecydowanej większości świątyń, np. w kościele Surb Grigor (św. Grzegorza; 1001 r.) w klasztorze Kečaris (il. 3) czy w katedrze Surb Karapet (l. 1221–1227) w Amagu-Noravank (il. 3)⁴⁹.

Z podniesieniem poziomu absyd nie wiązało się wprowadzanie krypt, chociaż te ostatnie nie należą w Armenii do rzadkości – np. w kościołach Surb Ripsime (618 r.) i Surb Gajane (630 r.) w Eczmiadzynie, w *katholikonie* klasztoru Surb Grigoris w Amaras w Arcachu (489 r.) czy w kościele św. Mesropa Masztoca w Oszakanie na zboczu Aragacu (l. 442–443)⁵⁰.

⁴⁸ D. Próchniak, *Investycyjna działalność...*, s. 136, 137, il. 11, 12, 13.

⁴⁹ O. X. Халпахчян, *Архитектурные ансамбли Армении 8 в. д.н.э. – 19 в. н.э.*, Москва 1980, s. 231–232, 441–442.

⁵⁰ D. Próchniak, *Martyria...*, s. 226–228; M. Hasratian, *L'Ensemble architectural d'Amaras*, REArm., 12 (1977), s. 243–259.

Kolejny problem dotyczy syntononu. Zachowane w kilku zaledwie obiektach kamienne stopnie w absydzie, np. w katedrze w Dwinie (III faza, 608–618/619 r.)⁵¹ czy w kościele Surb Vardan w Zowuni (po 451 r.)⁵², świadczą, że był on znany. O szerszym rozpowszechnieniu mówić jednak nie można. Podobna sytuacja odnosi się do przegród ołtarzowych. Nie mamy podstaw, by sądzić, że te dobrze poświadczone na innych obszarach elementy wyposażenia wewnątrz kościelnych były stosowane w Armenii. Nie możemy wskazać miejsc ich instalacji w postaci otworów moculcowych czy wycięć w kamieniarce. Wprawdzie kilka zachowanych kamiennych płyt pokrytych dekoracją reliefową – np. płyta ze scenami winobrania z katedry w Dwinie (V w.)⁵³, płyta z przedstawieniem siedzącego anioła z Bkhenonravank (XI w.) czy płyta z przedstawieniem *Matki Bożej z Dzieciątkiem* z klasztoru Spitakavor (XIV w.)⁵⁴ – bywa określane jako fragmenty przegród, jednak interpretacja ta musi pozostać hipotezą. Być może z tego powodu w Armenii nie wykształcił się ikonostas. Zamiast niego w łuku tęczowym absydy zawieszana jest kotara, zaciągana i odsłaniana kilkakrotnie w trakcie sprawowania Eucharystii.

Malarska i rzeźbiarska dekoracja kościołów

Jak piszą J.-M. Thierry i P. Donabédian, jedną z cech sztuki armeńskiej jest skromny, wręcz ascetyczny, wystrój malarski i rzeźbiarski tamtejszych świątyń⁵⁵. Rzeczywiście, w porównaniu z wyjątkowym bogactwem obiektów architektonicznych zachowane przykłady malowideł są bardzo nieliczne. Można wśród nich wymienić fragment przedstawienia ukazującego *Wizję Ezechiela* z Lmbat czy równie fragmentarycznie zachowane *Rozesłanie Apostołów* z Arucz, oba malowidła z VII w.⁵⁶ Z późniejszego okresu pochodzą m.in. absydowe dekoracje malarskie w klasztorach w Tatiew (prorocy i święci; l. 895–906) i w Kobairi (przedstawienie Eucharystii; 1263 r.)⁵⁷. Tradycja dekorowania świątyń armeńskich była żywa także w następnych

---

⁵¹ D. Próchniak, *Artašat i Dvin...*, s. 137.

⁵² D. Próchniak, *Martyria...*, s. 229–231; A. Sahinian, *Nouveaux matériaux concernant l'architecture arménienne du haut Moyen Âge*, REArm.N.S., 4 (1967), s. 194.

⁵³ Л. А. Дурново, *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, Москва 1979, s. 38.

⁵⁴ Н. Степанян, *Искусство Армении*, Москва 1989, s. 39, 60.

⁵⁵ J.-M. Thierry, P. Donabédian, *op. cit.*, s. 40.

⁵⁶ Н. Степанян, *op. cit.*, s. 64–67.

⁵⁷ Л. А. Дурново, *op. cit.*, s. 142–148.

stuleciach. Świadczą o tym reliefy, a zwłaszcza malowidła zdobiące *żamatun* Surb Gevorg (św. Jerzego) przy kościele Astvacacin (Matki Bożej) w klasztorze Varagavank w Waspurakanie, powstałe w trakcie gruntownej odbudowy obiektu po wielkim trzęsieniu ziemi w 1648 r.⁵⁸ Znajdują się tam m.in. przedstawienia archaniołów Gabriela i Michała, świętych – Gajane, Ripsime, Chostoviducht, Jerzego, zaadaptowanych przez armeńską hagiografię króla Abgara z Edessy i cesarza Teodozjusza Wielkiego, a także wizerunek (portret?) przełożonego klasztoru, biskupa Kirakosa, inicjatora odbudowy⁵⁹.

Nieco więcej przykładów, co wynika z większych możliwości przetrwania, prezentuje rzeźba architektoniczna. Dla wczesnego okresu reprezentatywne są np. pokryte reliefami o motywach roślinnych i zoomorficznych szerokie nadproża portali w bazylikach w Ereruk⁶⁰ czy Surb Khač (Św. Krzyża, IV–V w.) w Kazach⁶¹. Z katedry w Dwinie, z okresu po przebudowie w początkach VII w., pochodzą kapitele z przedstawieniami *Ukrzyżowania* i *Matki Bożej z Dzieciątkiem*⁶². Wiele zabytków rzeźby, najczęściej portalowej, powstało w epoce średniowiecznej. Wymienić można tympanon w zachodnim portalu w *katholikonie* w Hovhannavank (1217) z postacią tronującego Chrystusa w centrum i dwiema grupami „panien mądrych i głupich” po bokach, tympanon w jednym z kościołów w Tanahatvank (XIII w.) ze sceną polowania czy tympanon z przedstawieniem tronującej *Matki Bożej z Dzieciątkiem* w zachodnim portalu kościoła Astvacacin w Areni (1321)⁶³; cztery tympanony zachowały się w Amagu-Noravank. W *żamatunie* tamtejszego kościoła Surb Karapet (1261–1321) portal dolnej kondygnacji zdobi przedstawienie tronującej *Matki Bożej z Dzieciątkiem*, otoczonej przez świętych. Natomiast w portalu kondygnacji górnej znalazła się ciekawa pod względem ikonograficznym kompozycja – w środku Bóg Ojciec trzymający głowę Adama, po bokach scena *Ukrzyżowania* po prawej i postać serafina po lewej stronie. W innym, także dwukondygnacyjnym kościele klasztornym, pw. Astvacacin (1339), w tympanonie górnym ukazany został *Chrystus Pantokrator* między świętymi, w tympanonie dolnym

---

⁵⁸ O kataklizmie, który dotknął wiele klasztorów i kościołów Waspurakanu barwną relację przekazał Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów* (XXXVII), Warszawa 1981, s. 392–395.

⁵⁹ M. Thierry, *Monastères arméniens du Vaspurakan (III)*..., s. 152–158.

⁶⁰ Ш. Р. Азатян, *Порталы в монументальной архитектуре Армении IV–XIV вв.*, Ереван 1987, tab. 1–2; P. Donabédian, *Le portail dans l'architecture arménienne du haut Moyen Age*, REArm.N.S., 20 (1987), s. 338nn.

⁶¹ A. Khatchatrian, *L'Architecture arménienne...*, s. 59.

⁶² N. Stepanian, A. Tchakmaktchian, *L'Art décorative de l'Arménie médiévale*, Leningrad 1971, s. 12–16.

⁶³ Ш. Р. Азатян, *op. cit.*, tab. 33, 57, 70; Л. А. Дурново, *op. cit.*, s. 102–122.

– *Matka Boża z Dzieciątkiem*, flankowana przez anioły⁶⁴. Ta ostatnia scena widnieje również na tympanonie zachodniego portalu w kościele Astvacacin (1321) w klasztorze Spitakavor⁶⁵.

Najbogatszy wystrój otrzymał niewątpliwie kościół Surb Khač w Aghtamar, na wyspie jeziora Wan. Świątynia powstała w latach 915–921 jako fundacja króla Gagika Arcruni⁶⁶. Jej elewacje pokryte zostały dywanowo rozpościerającymi się reliefami o tematyce głównie starotestamentowej, dobranej tak, aby wiązała się z legendarną genealogią fundatora, mieniącego się potomkiem władców asyryjskich⁶⁷. Wnętrze pokryte zostało słabo dziś czytelnymi malowidłami o treści nowotestamentowej, chociaż w tamburze kopuły umieszczono też cykl Adama i Ewy⁶⁸.

Przykłady można mnożyć, co nie zmienia faktu, że pod względem bogactwa dekoracji, zwłaszcza malarskiej, kościoły armeńskie w żadnej mierze nie wytrzymują porównania ze świątyniami w Bizancjum czy w sąsiedniej Gruzji. Sytuacja ta legła u podstaw opinii przypisującej Armeńczykom miano obrazoburców. W X w. Bizancjum oskarżało Armenię o skrajny ikonoklazm. Kościół armeński nie pozostawał dłużny i zarzucał Bizantyńczykom ekstremalną ikonolatrię. Dla wyjaśnienia tej sytuacji podaje się kilka różnych przyczyn.

Kościół armeński uznaje jedynie trzy pierwsze sobory powszechne (nicejski, 325 r., konstantynopolitański, 381 r. i efeski, 431 r.). Odrzuca natomiast konsekwentnie, jako skażony nestorianizmem, Sobór Chalcedoński (451 r.), w którym zresztą hierarchowie armeńscy nie ze swej winy nie wzięli udziału⁶⁹. W efekcie przyjęte w VI w. armeńskie wyznanie wiary oscyluje w stronę monofizytyzmu, co nie pozostało bez wpływu na sztukę. Przypisanie większej wagi boskiej naturze Chrystusa spowodowało, że obraz Zbawiciela w postaci ludzkiej stał się rzadszy i był zastępowany przez bardzo popularne przedstawienie krzyża, a więc wizerunek symboliczny⁷⁰. Jakiś oddźwięk

⁶⁴ Ш. Р. Азатян, *op. cit.*, tab. 73–74; Н. Степанян, *op. cit.*, s. 52–60.

⁶⁵ Ш. Р. Азатян, *op. cit.*, tab. 75.

⁶⁶ H. Vahramian, *Aghtamar*, Milano 1974 (DAA, 8), s. 24–26; S. Der Nersessian, *Aghtamar. The Church of the Holy Cross (Harvard Armenian Text and Studies, 1)*, Cambridge (Mass.) 1965, s. 7nn.; J. G. Davies, *Medieval Armenian Art and Architecture. The Church of the Holy Cross, Aghtamar*, London 1991, s. 5nn.

⁶⁷ C. Jolivet, *L'Ideologie princiere dans les sculptures d'Aghtamar*, w: *Второй Международный Симпозиум по Армянскому Искусству (The Second International Symposium on Armenian Art) Ереван 12–18.09.1978. Сборник докладов, т. 3, Ереван 1981*, s. 86–94.

⁶⁸ N. Thierry, *Le cycle de la creation et de la faute d' Adam à Alt'amar. Notes préliminaire*, REArm.N.S., 17 (1983), s. 289–311.

⁶⁹ D. Próchniak, *Od ortodoksji...*, s. 73–74.

⁷⁰ J.-M. Thierry, P. Donabédian, *op. cit.*, s. 41.

pozostawiła też z pewnością kilkusetletnia okupacja arabska. Zgodnie z regułami islamu z rozkazu kalifa Jezyda II wydanego w 716 r. wszystkie ikony miały zostać zniszczone, a przedstawienia figuralne zastąpione ornamentem⁷¹. Jednak największą rolę mogła odegrać świadoma i dobrowolna rezygnacja z bogatej dekoracji kościołów w celu maksymalnego odróżnienia ich wyglądu od świątyń bizantyńskich, a tym samym podkreślenia odrębności doktrynalnej, a przede wszystkim hierarchicznej od Kościoła ortodoksyjnego. Za taką interpretacją przemawia zróżnicowanie terytorialne – najmniej przykładów wystroju malarskiego i rzeźbiarskiego pochodzi z Sziraku, regionu bezpośrednio graniczącego z Bizancjum, najwięcej z Waspurakanu i Siuniku, a więc z terenów najbardziej od Bizancjum oddalonych.

---

⁷¹ Y. Petrossian, *Armenian Apostolic Holy Church*, Etchmiadzin 2001, s. 91–93.